

MONSIEUR T. ÉS MONSIEUR M. ESETE MADAME C.-VEL

Pótlapok Tolnay Károly „Mindenes könyv”-éhez

Közreadja Lenkei Júlia

Márai Sándor naplóiban gyakran szerepel egy bizonyos, általa Madame C.-nek nevezett hölgy. Noha *madame*-nak nevezi, a C. olasz nevet takar. A Cerruti házaspár jó barátja volt Márainak, sokszor tettek szívességet neki. A kegyelmes úr segítette elintézni Márai olaszországi tartózkodási engedélyét, felesége pedig biztatta az amerikai kirándulásra, azzal a feltétellel, hogy visszatér Európába: „*Madame C. levele. Megérti, hogy a Közép-tenger partján akarok élni, de rábeszél, hogy menjek Amerikába, mert a háború néhány év múltán elkerülhetetlen, s ott mégis jobb lesz, mint Európában...*”¹ „*C.-né azt írja: »Szörnyű lesz künn, de milyen nagy pillanat lesz, amikor megint visszajön a középtenger partjára!*»”²

Vittorio Cerruti neves, köztiszteletben álló család sarja volt. Fényes jövő előtt álló ifjú diplomataként 1919-ben Pesten is megfordult. Ugyanaz év őszén Bécsben megismerkedett azzal az elvált magyar asszonnyal, akit hamarosan feleségül is vett, fiát örökbe fogadta. Az esküvőt 1923-ban Sanghajban tartották. A kötelesség 1927-ig Kínában tartotta őket, majd Moszkva, Rio de Janeiro, Berlin és Párizs nagyköveti posztja következett.

Bizalmi állomások voltak ezek, Cerruti lojális híve volt az olasz királynak, majd Mussolininek. A náciizmussal azonban nem tudott rokonszenvezni. Ebből már berlini kiküldetése alatt konfliktusok származtak, Párizsból pedig közvetlenül Hitler óhájára hívták vissza 1937-ben. A nagykövet ekkor visszavonult családi birtokára, és korai nyugdíjaztatása utáni hátralévő évtizedeiben üzleti és jótékonyági tevékenységet folytatott.

A Cerruti család novarai eredetű. Az északolasz tartomány Valenza nevű városkája mellett áll az „Il Calvario” kúria, amely a negyvenes évek elejétől nemzetközi társasági-kulturális centrummá vált, arisztokraták, nagy tekintélyű egyházi személyiségek, tudósok, művészek voltak hosszabb-rövidebb időre vendégeik. A szalon királynője természetesen Signora Eccellenza Cerruti volt.

Az ifjú férj eleinte kicsit aggódott, nem lesz-e nejeének terhes a diplomatafeleség élete. Nem elég, hogy szülőföldje helyett idegen országban kényszerül élni, ráadásul ez a helyszín időről időre változik is. Folyamatosan új szokásokhoz kell alkalmazkodni és rengeteget, szigorúan kötött forgatókönyv szerint reprezentálni. Feleségében azonban nem csalódott. Az asszony tökéletesen alkalmazkodott az új követelményekhez, magáévá tette új hazája szokásait és a nagykövetné összes feladatát. Mindvégig aktív segítője volt férje diplomáciai munkájának. Mindemelllett a világ legkülönbözőbb csücskeiben a magyar kultúra terjesztésén fáradozott, s ugyanakkor mindkét országbeli honfitársait tudósította kulturális élményeiről: cikkei rendszeresen jelentek meg ma-

¹ Márai Sándor: AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1950–1951–1952. Vörösváry, Toronto, 2001. 70–71. o.

² Uo. 271.

gyar, osztrák, német és olasz újságokban. Közben időről időre hazajárt: palotájuk az egyik legszebb volt a Várban.³ A vidéki visszavonultságban azután megírta saját szemszögű világpolitikai emlékeit, KÖZELRŐL LÁTTAM ŐKET címmel. A könyv a felsorolt állomáshelyek szerint, Rómával bevégezve adja közre a nagykövetné történeteit a világpolitika fontos helyszíneiről, személyiségeiről, az állomáshelyek sajátos szokásairól, légköréről.

Elisabetta Cerruti 1959-ben halt meg, az Ambasciatore jó pár évvel túlélte. Özvegyi magányában összeállított egy könyvet felesége korábban a sajtóban megjelent írásai-ból és hátramaradt kézírataiból, előszavában „*Elisabetta*” megszólítással, „*Vittorio*” aláírással búcsúzáván tőle (IMPRESSZIÓK MŰVÉSZETRŐL, HITRŐL, EMBEREKRŐL ÉS DOLGOKRŐL, 1961). Ha az emlékirat elsősorban politikai személyiségekről, szokásokról szól, az IMPRESSZIÓK inkább a kultúra, a művészeti élet pillanatait rögzíti. Ez a könyv is országok szerint tagolódik (Kína, Szovjetunió, Olaszország), s a harmadik rész tartalmazza a MAGIA UNGHERESE című írást, amely folyóiratban olaszul és franciául jelent meg. A házaspár megismerkedésének, házasságának és közös életük indulásának történetét mindkét könyv előszava tartalmazza. A nagykövet harmincnyolc évi házasság után megtört szívvel búcsúzik nemrég távozott nejétől, a „*legjobb olasz diplomatafeleségtől*”, aki a nehéz években is kitartott mellette, s akinek „*halálával lezárult egy korszak*” – idézi az egyik kondoleáló levelet. Megemlíti, hogy annak idején látta őt színpadon Hedda Gablerként és TRAGÉDIA-beli Évaként. Mme C. ugyanis a világot jelentő deszkáknak fordított hátat 1923-ban. Azelőtt úgy hívták, hogy Paulay Erzsi.

Mindkét előszó, a férjé is, a felesége is hangsúlyozza, hogy a nagykövetné szerepe felér a nemzeti színházbeliekkel. Könyve bevezetőjében Paulay Erzsi elmeséli, hogyan menekült álruhában, elmaszkírozva, hamis papírokkal, de állandó félelemben attól, hogy népszerű arcát felismerik, 1919. július 19-én Bécsbe, miután megbizonyosodott róla, hogy a Nemzeti Színház eltérni készül azoktól a tradícióktól, melyekhez oly szorosán kötődött. Azt írja, többszöri kérés után végül elfogadta két bécsi színház meghívását. Az 1923-ig tartó időszakról több szó nem esik. Azt már Magyar Bálinttól tudjuk, hogy nem biztos, hogy a bolsevik terror elől menekült: 1919-ben helyzete ellehetetlenült a Nemzeti Színházban. Ambrus Zoltán szeptemberben még felléptette Hevesi Sándor CSÁSZÁR ÉS KOMÉDIÁS-ában, a közönség azonban kifütyülte, paradicsommal megdobálta. Az igazolási eljárások során a politika mindenkitől igyekezett megszabadulni, aki lepaktált a kommünnel, s Paulay szereplője volt március 21-én a Várszínház megnyitó előadásának, és szavalt az április 5-i Vörös Katonánapon is. Ezenkívül a kommün vezetőivel való pezsgős vacsorákkal, tivornyázással vádolták, s bár végül felmentették, de az *Új Nemzedék* később is támadta.⁴ Az 1919–20 és az 1920–21-es évadban még kapott új szerepet (tovább játszta Hedda Gablert, Nórát, majd a TANNER JOHN HÁZASSÁGA női főszerepét), a műsorok tanúsága szerint a következőkben már nem. S bár 1923-ban – mint férje beszámol róla, a párizsi március 15-ei megemlékezésen elhangzott magyar és francia nyelvű Petőfi-szavataiért – megkapta a Signum Laudist, nem sokkal később pedig – Magyar Bálint szerint búcsúajándékként – a nemzeti színházi örökös tagságot is, a házasság inkább látszik menekülésnek, mint a szív szava hívásának. Csathó Kálmán viszont azt írja, hogy Bözse beleszeretett a hódító egyéniségű Cerrutiba.⁵

³ Márai a palota pusztulásáról is beszámol a '47-es naplóban. (AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1947. Vörösváry, Toronto, 1993. 109–110.)

⁴ Vö. Magyar Bálint: A NEMZETI SZÍNHÁZ TÖRTÉNETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. Szépirodalmi, 1977.

⁵ Csathó Kálmán: A RÉGI NEMZETI SZÍNHÁZ. Magvető, 1960. 170.

Hogy a nagy hírű édesapját, Paulay Edét hatéves korában elvesztett Paulay Erzsi milyen színészről volt (filmekben is játszott, ő volt az 1914-es BÁNK BÁN-film Melindája, és sokat szavalt), nem tudhatjuk. Valószínűleg Csathó Kálmánnál lehet az igazság, aki ezt írta: „nem volt olyan jó színész, amilyenek szembe dicsérték, de jobb volt annál, amilyenek a háta mögött mondták”.⁶ Tizenöt évesen indult pályája során fogadtatása vegyes volt. Mint színésznőről és mint emberről egyaránt roppant ellentmondásosak a visszaemlékezések. Sokak számára emlékezetes volt Júliája, Antigonéja, Makrancos Katája, szép beszédével a régi típusú szavaló stílusú színjátszást képviselte, más vélemény szerint a társalgási darabokban, modern vígjátékokban hozta igazán a formáját, ahol humorát is megcsillogtathatta. Kosztolányi dilettánsnak tartotta (felesége pláne, nem is mulasztja el, hogy bokán ne rúgja, valahányszor szóba kerül írásaiban), Schöpflin rajongott érte, Szomory tisztelettel írja róla, hogy az évek során tehetsége sokat érett, végül felülmúlta szépségét is. Németh Antal SZÍNÉSZETI LEXIKON-ja, amelynek róla szóló cikket Schöpflin jegyzi, sokhangú, kifejezetten intellektuális színésznek nevezi, Csathó Kálmán szerint is elsősorban a próbákon csillogott, ahol dolgozhatott a szereppel, az előadás megbéklyózta, igazi terepe nem a színpad, hanem az élet volt, „mikor nem betanult szöveget mondott, hanem azt, ami a maga fejében született”.⁷ A pályatársnő szerint „nyegle volt, elbizakodott, szeretet nélküli, kötekedő, gúnyolódó, kíméletlen”.⁸ Csathó Kálmán viszont ódákat zeng jóságáról, meleg szívről. „Kedvességével, okosságával, kellemességével és szíve jóságából fakadó segíteniakarásával milyen sikereket aratott a társaságos életben! Mindenkit meg tudott hódítani, akít akart, s ezt a sok hódítást arra használta fel, hogy így szerzett összeköttetéseivel segítsen minden rászoruló, aki ügyes-bajos dolgaival hozzá fordult.”⁹ Szerinte is szerep volt Paulay Erzsi számára a nagykövetnéé, de nem egy a sok közül, hanem az igazi: „mindig az volt az érzésem, hogy ez az egész színházadsi csak iskola volt számára, csak előkészítette igazi pályájára, amelyre született”.¹⁰

Ma már mindegy, hogy Paulay Erzsi átszínezte-e az életét visszaemlékezésében, hogy félelem, büszkeség, biztonságvágy vagy szerelem vezette-e Vittorio Cerruti karjába. Az is mindegy, hogy igazán nagy művész volt-e vagy sem. Magyar Bálint utal arra, s az alábbi levelek egyik megjegyzése is sejteti, hogy nem volt maradéktalanul boldog. Ám választott útját következetesen végigjárta, sok emberen segített, még többnek szerzett örömet, s ez mindenképpen tiszteletet követel. Portréjához még egy történet, jellemzésül száraz, önironikus humorának, mellyel oly sokakat lebilincsel. Felidézésének Csathó Kálmán sem tudott ellenállni, azóta pedig, hogy ez megjelent, ismét eltelt majd fél évszázad. „Számítalan szellemes mondata keringett a városban, de megértésükhöz nemcsak a félszázad előtt való, budapesti, úgynevezett jó társaság tagjainak, sőt, egymással való viszonyainak ismeretére is szükség lenne, vagy olyan hosszú magyarázatokra, melyekbe okvetlenül belefűlladna minden poén. A színháziai közül azonban följegyezek egyet, mert legutóbb másnak tulajdonítva hallottam idézni, úgyhogy semmi értelme sem volt. Pedig úgy, ott és akkor, ahogy, ahol és amikor a Paulay Bözse ajkán megszületett, igazán frappánsan hatott. Vajda Ernő MISTER BOBBY című, artistákról szóló darabját rendeztem. Az első jelmez próbán történt. Bözse játszott a női főszerepet, és karcsú termetére simuló, aranypikkely páncélt imitáló trikóban pózolt egy

⁶ Uo. 168.

⁷ Uo. 169.

⁸ Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: BÜROKBAN SZÜLETTEM. nofan, 2003. 412.

⁹ Csathó Kálmán: i. m. 169.

¹⁰ Uo.

talapzaton, olyan beállításban, hogy minden operettdíva megirigyelhette volna. Ekkor mondta: – Szobor vagyok, de fájok minden tagnak.”¹¹

A „társaságos életben” természetesen valenzai vendégeit is meghódította. A kastélyban a magyarokat mindig különleges vendégszeretet övezte. Ezek egyike volt néhány alkalommal a művészettörténész Tolnay Károly is, aki kisgyermekkorában a MINDENES KÖNYV-ben szerette volna összegyűjteni élményeit, s akinek írásai összessége végül talán meg is alkotta azt.¹² Nem tudjuk, látta-e színpadon Paulay Erzsit, azt sem, hogy hol, mikor ismerkedtek meg. Ami biztos: a Cerruti család többször is vendégül látta őt a „valenzai paradicsomban” (amely a korszak ismerőinek Lesznai Annáék körtvélyesi kertjét juttathatja eszébe), Cerrutiné nőiességével elbűvölte, bölcsességével, intelligenciájával, humorával lenyűgözte Tolnayt. Ez a barátság egészen a színésznő haláláig tartott, amelyről Tolnay így emlékezett meg egy naplófeljegyzésében: „Valenza, 1959. szept. 13. Paulay Erzsi utolsó szavai: »Ne képzeljétek, hogy holnap nem megyek Milánóba a fodrászhoz!« Cerruti Vittorio ezt elhallgatja – Istvántól tudom meg, aki nem érti meg, mennyire jellemző ez a mondat! Ebben a mondatban van benne a nagysága: igazi nő, aki nem adja meg magát, aki nem abdikál¹³ még a halál előtt sem! Előbb a hiúság és a szépség!”

Ez a sírig tartó női büszkeség nagyon imponált Tolnaynak. De Erzsébet tanácsát kérte érzelmi ügyekben, véleményét szívesen meghallgatta művészeti-művészettörténeti kérdésekben is. Volt ezenkívül egy nagy közös akciójuk: a lobbizás Márai Sándor Nobel-díjáért. Tolnay nem különösebben kedvelte személyesen Márait. Többször találkoztak, viszonyuk igencsak ellentmondásos volt. Márai így rögzíti első találkozásukat 1949-ben: „Dr. O látogatására Nápolyba érkezik T., aki a műtörténet tanára egy amerikai egyetemen. Állítólag azért jött Nápolyba, hogy velem találkozzék. Két este nálunk vacsorázik. Érti a mesterségét. Most hároméves stipendiumot kapott. Michelangelóról írt könyvet. Magyar, öt éve amerikai állampolgár. Fáradt Amerikától, szidja, csepiüli. Szidja a konformizmust. Amerikában nincs szellemi szabadság. Az egyéni véleményt, még az egyéni magatartást sem tűrik. Tudják, hogy az övék a következő száz-kétszáz év. [...] Figyelmeztetem, hogy ilyen feltételek mellett mégis, tíz éven át megélt munkájából Amerikában, és nem kényszerítették politikai, sem minőségi kompromisszumra. Azt mondja, ez igaz. Figyelmeztetem, hogy ezt Amerikában megtehetette, de az elmúlt tíz évben Európában menthetetlenül politikai vagy minőségi kompromisszumra kényszerül, s még akkor sem biztos, hogy munkájából megél.”¹⁴ 1952-ben már Amerikában így emlékezik vissza ugyanerre: „T.-vel találkozom. Két év előtt felkeresett Nápolyban. Most Princetonban tanít. Rokonszenves, de szenvedő dilettáns, aki állandóan meg van sértve, mert Amerika nem olyan, mint Európa. Ez az álláspont igazságtalan. Igaza csak annak van, aki attól van megsértve, hogy Amerika olyan, mint Amerika.”¹⁵ Tolnay még 1960-ban is emlegette: „...a magyar emigráns író (Márai S.), akit szintén meglátogattam, amikor panne-ban volt 1947-ben lent Nápolyban, a Posillipón; akinek a Nobel-díja miatt egykor levelet írtam A. Gide-nek – az bizony elfelejtette ezt itt N. Y.-ban, az nem keresne fel így, mint ez a francia. [...] Ez tovább folytatja a hazai »felsőbb keresztényi« réteghez tartozását – fölnyeneskedő nagyképűséggel visszavonul attól, aki érdek nélkül kedves volt hozzá, amikor bajban volt”. Márai azt is inkább természe-

¹¹ Uo. 170–171. A kifacsart idézet Vörösmarty Az ÉLŐ SZOBOR című versére utal.

¹² Vö. LAPOK A „MINDENES KÖNYV”-BŐL. TOLNAY KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL ÉS NAPLÓFELJEGYZÉSEIBŐL. *Holmi*, 2003/1–2–3.

¹³ Nem hátrál meg.

¹⁴ Márai Sándor: AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1949. Vörösváry, Toronto, 1999. 154–155.

¹⁵ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1950–1951–1952. I. m. 325.

tesnek veszi, hogy Tolnay bevetette korábbi franciaországi kapcsolatait Nobel-díja ügyében, elegáns fölényvel regisztrálja a kudarcot. Sokra nem ment ugyanis kapcsolataival Tolnay: Gide szabadkozását a Márai-naplóba bemásolt levél eredetijének Lackó Miklós egyik Tolnayról szóló tanulmányában közölt fotója hitelesíti.¹⁶ „Madame C. megható levele. Ő, aztán Ó. és T. összeesküdtek, hogy megkapom a Nobel-díjat... T. tudtomon kívül írt Gide-nek, aki felelt, és Madame C. most beküldi a levelet. Cédulaszerű papírra írta válaszát Gide. – »29 Sept. 49. Monsieur, j'applaudis de tout coeur a votre initiative au sujet de Márai, le vif intérêt que je lui porte n'ayant rien faibli. Mais méfiez-vous de votre zèle amical: vous savez que, pour le prix Nobel, il n'y a pas, à proprement parler de candidats. Lorsque le jury scandinave m'a proposé, l'on m'a dit (olvashatatlan [tényleg – L. J.]): gardez-vous d'intervenir ou de faire jouer quelque influence que ce soit: ce serait pour compromettre. Vous êtes même instamment prié de tout ignorer. – Au surplus je ne vois pas de tout auprès de qui je pourrais intervenir. Mais, à l'occasion, veuillez transmettre à Márai l'assurance de ma vive sympathie et mes vœux chaleureux. Tout cordialement: André Gide.« A papírlap sarkában nagy betűkkel: »T.S.V.P.« A másik oldalon: »Lucien Maury 137 Boulevard Raspail en relations constantes avec les représentants du jury Nobel pourrait vous être de bon conseil – si vous alliez trouver (ezt a szót áthúzta, helyette): consulter de ma part.«¹⁷ Madame C. nagyon érdekesen ír; mindhármuk nevében bocsánatot kér tőlem – de erre semmi ok, minthogy mindez tudtom nélkül történt. Amit ír, hogy a magyarság számára nagy jelentősége lenne, ha megkapnám a Nobel-díjat, igaz; mostani teljes megalázottságunkban és megsemmisülésünkben, amikor otthon és külföldön a rothadás rágja a magyar szellemet, nagy vigasztalás és erőforrás lenne az egész magyar szellemiség számára, ha egy magyar író megkapná a Nobel-díjat. – Szeretném ezt a kérdést őszintén látni. – Azt hiszem, én nem érdemlem meg a Nobel-díjat; s ezt nem valamilyen selypegő, hamis szemérem mondatja velem, hanem a meggyőződés.«¹⁸ Alighanem igaza lehetett Tolnaynak Márai felejtésével kapcsolatban, mert az író 1949 végén már így kesereg: „Csaknem minden emberem elmaradt ebben az évben. Mindenki, akiről azt hittem, hogy a nehéz élethelyzetben segíteni tud. Igaz, nem kértem senkitől semmit... de hogy dadogtak, hogy menekültek!... Rómában Ó.-ék és C.-ék helytállottak; s itt a helyszínen szegény Lajos. Mindenki más makogott, ózdkodott, bujkált és menekült.«¹⁹ Tolnay gesztusa el van felejtve. A szabadkozólevelet kommentáló naplórészlet végéből az derül ki, hogy Márai úgy érzi, nem érdemes ugyan a Nobel-díjra, de adott esetben minden bizonnyal Tolnayék nélkül is megkapná: „Én nem vagyok sem érett, sem méltó a Nobel-díjra, ezt bizonyosan tudom; Gide, akít személyesen nem ismerek, a »Révoltés« óta emlékezik reám...“²⁰ (Ezt igazolja is egy korábbi naplófeljegyzés: Gyergyai mesélte Márainak, hogy Gide emlékszik a ZENDÜLŐK-re.)²¹ Tolnay mindazon-

¹⁶ Lackó Miklós: TOLNAY KÁROLY ÉS SZELLEMI KAPCSOLATAI. In: A Tudománytól a Tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945. MTA Történettudományi Intézete, 1994. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.

¹⁷ Uram, teljes szívemből örvendek Máraival kapcsolatos kezdeményezésének, mivel iránta való élénk érdeklődésem nem csökkent. De legyen óvatos baráti erőfeszítésében: ön tudja, hogy a Nobel-díjnak nincsenek a szó szoros értelmében vett jelöltjei. Mikor a skandináv zsűri engem ajánlott, azt mondták nekem: őrizkedjék bármiféle beavatkozástól vagy nyomásgyakorlástól: ez csak kompromittálná. Sőt, ne is tudjon róla. Ráadásul nem is tudom, kihez fordulhatnék. De ebből az alkalomból tolmácsolja, kérem, Márai úrnak élénk rokonszenvemet és forró jókívánságaimat. Szívélyes üdvözzettel: André Gide. Fordítson! Lucien Maury, 137 Bd. Raspail, állandó kapcsolatban áll a Nobel-bizottság képviselőivel, ő talán jó tanáccsal szolgálhat – keresse meg/konzultáljon vele a nevemben.

¹⁸ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1949. I. m. 209–210.

¹⁹ Uo. 263.

²⁰ Uo. 210.

²¹ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1948. Vörösváry, Toronto, 1998. 11.

által nagy írónak tartotta Márait, az ekkor született BÉKE ITHAKÁBAN-t (melynek fejezeit Márai elküldte Elisabetta asszonynak is) remekműnek nevezi.

Az alább közlendő néhány levél Paulay Erzsi ragyogó személyiségének és az érte rajongó nagy formátumú férfiak, egyben visszhangra szomjas alkotók életútjának találkozási pontjaira vet fényt. A két férfi életében átmeneti időszak volt ez: Tolnaynak az első levélváltás idején, 1948-ban járt le a New York-i Institute for Advanced Studies-beli megbízatása, ezután jó ideig kutatói ösztöndíjakkól – meg, mint Kerényi megszűgja Fülepnek, apja gazdag örökségéből – élt. („*Carlo itt volt nyáron az Eranoson, de komoly beszélgetésre vele nem került sor, inkább elkerülte. S világért sem beszélt arról sem, amit aztán véletlenül tudtam meg, de okmányyszerű bizonyítékokkal, hogy az öröksége, ami az apjáról szállt rá, felér egy Nobel-díjjal, legalábbis összességében. Ne végy tudomást róla, hogy ő is észrevegye, de biztosan megnyugtat, ha ezt tőlem hallod.*”)²² Ez meglehetősen mozgásszabadságot biztosított neki, utazhatott, s közben folyamatosan próbált állandó álláshoz jutni, de csak a New York-i egyetem visiting professorságáig jutott, majd 1965-ben nevezik ki a firenzei Casa Buonarroti igazgatójává. 1947-ben előadásokat tartott Párizsban Michelangelóról, ezek németül 1949-ben (WERK UND WELTBILD DES MICHELANGELO, Zürich), angolul 1964-ben jelentek meg (THE ART AND THOUGHT OF MICHELANGELO), ezek alkotják Charles de Tolnay néven Magyarországon 1975-ben kiadott nagyszabású kötetének egyik részét, a másikat pedig – mint a magyar kiadás bevezetőjében beszámol róla – az az 1949–50-ben Párizsban írt kis Michelangelo-monográfia, amely egyszerre jelent meg 1951-ben olaszul és franciául. Mindeközben pedig írja monumentális sorozatát a mesterről, ennek kiadását a Princeton University Press vállalja, az érintett években a Medici-kápolnáról szóló III. és a II. Gyula pápa síremlékének szentelt IV. kötetet fejezi be, s nekikezd az utolsó korszakot feldolgozó V. kötetnek, amely majd 1960-ban jelenik meg. Márai ugyancsak vándoréveit éli: 1948-ban szánja el magát az elmeneletre, 1952-ben az Amerikába településre. És valószínűleg fogalma sincs, vagy nem hozza össze gondolataiban, hogy az imádott Cerrutinénak (hozzá írt leveleinek kópiái megtalálhatók a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában) egyik legnagyobb sikere Pesten az a Hedda Gabler volt, akiről 1947-ben olvasván így ír: „*legszívesebben seggberúgnám. Ez nem hősnő, ez egy undok trampli*”.²³

A levelek datálásában (a borítékok nincsenek meg) a szereplők másokkal váltott levelein kívül a művek megjelenési dátumai orientáltak. Paulay Erzsi nagykövetnéi memoárját Márai is, Tolnay is segítette elhelyezni. Ez a könyv az ötvenes évek elején több kiadásban, négy nyelven megjelent. Hogy milyen nyelven írta, nem is lehet bizonyosan tudni, valószínűleg angolul. Az első kiadás a francia volt (JE LES AI BIEN CONNUS, 1950), ez fordítót is feltüntet, de nem írja, hogy milyen nyelvből, nemkülönben az 1952-es spanyol (LOS CONOCI DE CERCA). Ugyancsak 1952-ben jelent meg először a könyv angolul (AMBASSADOR'S WIFE), ugyanebben az évben még egyszer, majd 1953-ban harmadszor is. Ez az egyetlen változat, amely nem jelöl fordítót, s az angol változatot jegyzi a szöveg alapjául az 1953-as olasz kiadás is (VISTI DA VICINO). Paulay Erzsi, amint az majd alább kiderül, egy nagyszabású könyvet is tervezett Magyarországról. Hogy ebben pontosan mit és hogyan szándékozott megörökíteni, nem tudjuk, csak sejthetjük a levelekből, a MAGIA UNGHERESE mindenesetre nagyon sajátos szemszögű, idilli felidé-

²² Kerényi Károly levele Fülep Lajosnak 1951. március 16-án. In: FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE VI. 1951–60. Szerkesztette F. Csanak Dóra. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 2004.

²³ AMI A NAPLÓBÓL KIMARADT 1947. I. m. 277.

zése az egykori Magyarországnak, nekem az EGY SZERELEM HÁROM ÉJSZAKÁJA híres szonóját, a Bíróné dalát juttatta eszembe. Egyébként talán Vas István ismerte is ezt az írást, s ez ihlethette a Bíróné nosztalgikus szövegét: „*Isten veled, édes életünk...*”

A levelek tulajdonosa Paulay Erzsí unokája, Gabriella Czarán Cerruti, a másolatok Demeter Katalin és Tóth Imre szíves közvetítésével kerültek hozzám, miként a Petőfi Irodalmi Múzeumba is.

L. J.

1.

Firenze, [1947.] aug. 1.

Hotel Berchielli

Lungarno Acciaouoli

Drága Erzsébetem,

Napok óta írni szerettem volna, hogy megköszönjem a valenzai Paradicsomot, Magának és kedves férjének. Gyönyörű emlék marad számomra a vendéglátásuk bőkezű és mégis oly diszkrét formája; az ébredések a nagy ágyban a sárga szobában, a reggelik a kilátással a kertre, a csendes és boldog órák, amikor könyvét olvastam, az örömteljes pillanatok, amikor megjelent az ablak előtt, a bölcs és néha szenvedélyes beszélgetések a kertben, a teraszon és a sárga szobában, a gondozott ebédek és vacsorák a nagy fa árnyékában – mindez oly szép, oly „homogén” volt, hogy nosztalgiával fogok visszaemlékezni Valenzára mint életem egy boldog szakára. De ezen a boldogságon túl sorsdöntő jelentőségű volt számomra mindaz a sok okos és jó tanács, amit útravalóul adott nekem az életem jövőjét illetően. Tudtam, hogy Magával kell beszélnem – mégis boldog vagyok, hogy várakozásom ennyire maradéktalanul teljesült, hogy megmondta, amit hallanom kellett a Maga szájából.

Két szörnyű milánói nap után lejöttem Firenzébe, és itt ismét boldog vagyok. A város tiszta, megőrizte régi báját, a Medici-kápolnában, a Duómóban, S. Maria Novellában újra csodáltam azt a sajátosan „száraz genialitást”, amit a toscan dombok tájilag revelálnak – mindez egy anyagból van gyúrva, természet és művészet csak két aspektusa egy és ugyanazon lényeknek. Egyedül vagyok ezzel a lényeggel szívemben – ez jó, így kellene mindig élni... De két-három hét múltán majd el kell menni Rómába.

Fogadja még egyszer, drága Erzsébetem, mély köszönetemet: oly jó volt nyolc év után „retrouver le temps perdu”, oly jó volt Magát változatlan szépségében újra élvezni.

Kézcsókkal és öleléssel barátja

Károly

Melegen üdvözlöm k. Férjét, valamint István fiát és feleségét.

2.

Firenze, [1947.] okt. 21.

Drága Erzsébetem,

Sándor és Zoltán rövid firenzei tartózkodás után elutaztak, és ezzel feloszlott egyelőre a „Nagy Együttes”. De csak fizikailag: mert szellemben tovább fog élni. Életem vé-

géig nem fogom elfelejteni a valenzai Paradicsomot (Magának és Férjének alkotását) – a virágoskertet, a dombokat és a Pó-síkságot, a márványpadokat a cyprusok alatt, az ezüstpárát és a pasztellszíneket. És nem fogom elfeledni a házat, olasz–magyar jelle gével, a pozsonyi órát, a felvidéki kályhát, a szobák jó arányait. Mindez stílusos környezet volt ehhez a sajátos összejövételhez, ahol felragyogott váratlan szépségében az elveszett haza szelleme és lelke. Csodáltam Magát és művészetét, amellyel felidézte a régi Pestet, az egykori Nemzeti Színházat, a nagy Jászai Marit és a pesti tréfa minden ízét és zamatját (a báró Guttmann-né-féle történetre gondolok); boldogan láttam, hogy megfiatalodott, miközben remekül eljátszotta a szerepeket. Szép volt, Erzsébetem, mert boldog volt. És ugyanakkor szellemes! Csalafinta komolysággal az arcán mesélte el a történeteket. Régen nem élveztem ennyire az előadás művészetét. Most már csak arra kérem, hogy írja meg mihamarabb a tervezett könyvet az egykori Pestről, amely *alapvetően* fontos dokumentum (és monumentum) lesz.

Külön meg szeretném köszönni magának és Urának meleg, jóságos vendégszeretetét; a szép, kényelmes, világos szobát, amelyben oly kitűnően lehet dolgozni, és az elsőrendű konyhát, amelynek ízes tálai méltó „kísérőzenét” szolgálta[ta]k a zamatos történetekhez.

Ma utazom Rómába; előadásom 25-én lesz. Zoltánt viszontlátom. Itt gyönyörű volt, mint mindig.

Tökéletesen boldog voltam Valenzában! Ezt nem is lehet megköszönni, oly nagy ajándék volt.

Nagy szeretettel és csodálattal öleli

Carlója

3.

[1950.] febr. 18.

Drága Erzsébetem:

Örülök, hogy volt alkalmam a berni kiállítást élvezni. Amikor decemberben ott jártam, még a középkori kéziratok kiállítása is nyitva volt – revelálóan nagyszerű... nem tudom, hogy maga látta-e? De az Aeginéták a legszebbek.

Örülök, hogy a *Márai*-ügyet a kezébe veszi, és remélem, siker fogja koronázni lépéseit. Én márc. végén–április első felében Itáliában vagyok: a római Holland Intézet felszólítására, egy előadást kell tartanom H. Boschról. (Evvvel az előadással akarják inaugúrálni a holland kultúráról szóló előadás-sorozatot; a meghívást el kellett fogadnom, mert megtisztelő). Hol lesz akkor Maga? Hol láthatom? (Én a Holland Intézet vendége leszek.)

Ami engem illet, borzasztóan boldog vagyok pillanatnyilag itt Párizsban: a munka elég jól megy, szerelemben nincs hiány, és ma reggel, a kékes párában lebegő Place de la Concorde láttára, újra áldottam az Eget, hogy itt lehetek. De meddig? A jövőt illetőleg semmi perspektíva! A Michelangelót be akarom fejezni,²⁴ azután majd meglátjuk. A Collège de France-on jövőre lesz üresedés; ez volna a megoldás, talán az egyetlen igazi megoldás számomra.

²⁴ MICHEL-ANGE. Timné, Paris, 1951, MICHELANGELO, Del Turco, Firenze, 1951, magyarul a MŰ ÉS VILÁGKÉP című kötetben (Corvina, 1975).

Minderről bővebben személyesen; mert érzem, hogy látni fogjuk egymást, akár Párizsban, akár Itáliában.

Írja meg, kérem, tervét és címeit (pl. a novarai címét nem ismerem), és fogadja szerető kézcsókomat

Carlo

Az Orangerie-ben szép kiállítás lesz: Le dessin français du XVe au XIXe siècle. Talán együtt megnézzük!

4.

[1950.] márc. 11.

Párizs

Erzsébetem: megkaptam drága sorait, és sietve megírom Magának a dátumokat. Április 9-től 19-ig Rómában leszek: Istituto Olandese, 10 Via Omero (Valle Giulia). Előadásom 17. és 19-e között lesz (valószínűleg 18-án). Április 3-tól 9-ig Firenzében szeretnék lenni, de még nincs szobám, a szállodák tele vannak már. (Ha véletlenül tudna ajánlani valamit, lekötelezne.) Ha nem talállok szobát Firenzében, direkt utazom Rómába 9-én. Tehát vagy 3-a *előtt*, vagy 9-e *előtt* Milánón átutazom (Svájcból jövet), és akkor találkozhatnánk. Ebben az esetben egy-két éjszakát Milánóban szeretnék eltölteni; képzelem, ott is nehéz szobát találni, és előre kell rezerválni. Magát ott bizonyára jól ismerik, és Magának a segítségével könnyű lenne elhelyezkedni: előre is köszönöm esetleges segítségét!

Párizsban májusban gyönyörű lesz.

A Claudel–Gide-levelezést én is most olvastam. Egy nézetem vagyunk: Claudel undok, de néha felcsillan benne a legszebb poézis; Gide kedves, de megbízhatatlan. Egészében én is inkább Gide-hez húzok. S. Dalí nézetem szerint *rossz* művész: „bluff” az egész. Alapjában véve hideg akadémikus virtuoso ő, a „szürrealizmus” csak póz. Nem érez semmit. A művészet: önreklám.

Válaszát várva, melegen öleli

Örökké a Maga

Carlója

5.

Menton, [1950.] dec. 27.

(Monte-Carlo)

Erzsébetem: boldog vagyok a könyve sikerével és avval, hogy már írja a „Magie hon-groise”-t (a cím jó), és az gyönyörű lesz. Aztán jön a nagy könyv *Magyarországról*, amely a mi Bibliánk lesz majdan.

Köszönöm jó levelét. Hogy tiszta vagyok, az igaz, és ezt tudják mindazok, akik közelebről ösmernek. Hogy nem érhet ezért bántalom az életben – az már nem olyan biztos... de halálom után nem érhet. Ha rosszakaratot érzek magam körül néha, úgy ez sajnos nem képzelgés, hanem konkrét expérience-okra megy vissza. (A Renner-levelet megmutattam; de ez csak *egy* bizonyíték, többem is van.) De ne beszéljünk erről

most; messze vagyok egy pszichóztól; alapjában boldog vagyok az étellel és főleg a munkával, és Magát nagyon szeretem!

Egy pár napra lejöttem a Côte d’Azurra, Rinával²⁵ találkozni (akinek bronchitise van), és ott töltöttük a karácsonyt. Holnapután ismét Párizsban leszek, kb. február 10-ig; akkor kezdődnek az előadásaim Belgiumban, Hollandiában.

Nagyon érdekel minden szava! Írjon, kérem, főleg a Magie hongroise-ról. Meddig marad Rómában? Az én címem Párizsban a régi.

Meleg szeretettel öleli

Carlója

Ha látná Zoltánt, mondja meg neki, hogy ő a legjobb élő orvos. Sokszor üdvözlöm urát és Nina Pallavicinit.

6.

Párizs, [1951.] márc. 16.

Drágám:

Köszönöm jó levelét; mindig *boldoggá* tesz soraival, amelyek olyan közvetlenek, hogy magam előtt látom Magát, nevető szép szemeivel!

A holland előadásoknak sikerük nagy volt. Michelangelo és V. Colonna volt egyik témám. Amit a vallásos elmélyülésről mondtam, nagyon érdekelte őket (hiszen kálvinisták, és ezért érzékük van az ilyen egyház feletti, magányos vallásosság iránt). Az út gyönyörű volt (1938 óta nem voltam H.-ban), Amszterdam grachtjait, barokk templomait, mélabús fáit, zsidónegyedét (ahol Rembrandt lakott) persze Rembrandt szemével szemléltem: a hétköznapiban a csodát és a pompát láttam, ahogy ő megtanított rá. Ez a „pompa” persze nem a palotákban van, hanem a világításban: a puritán Amszterdam átszellemül ebben a különös fényben, és észak Velencéjévé válik. Sok időt töltöttem a „Ronde de la Nuit”, a „Fiancée juive” és a „Staalmeesters” előtt. Delftben – Vermeer nyomaiban – élveztem ezt a „város-csendéletet”. Persze nem szeretnék H.-ban élni, túl kispolgári az egész, és valószínűleg az ember nem szokja meg, hosszabb tartózkodás után sem, azt az alapvető ténytet, hogy a föld hiányzik (a szárazföld ösmeretlen fogalom), mindenütt csak víz van és felhők, minden átmeneti állapotban van, és az emberek ereiben is víz csörgedezik, és a nőknek halformájuk van (hiányzik a struktúra). De három hétre boldoggá tett ez a kis ország. Azután Lille-ben az egyetemen volt még egy előadásom. Ott volt az egész város, a Doyen de la Faculté des Lettres, az olasz konzul, a gazdag (és fukar), sokgyermekes lille-i nagygyárosok, akik meghívtak ebédre, vacsorára, és ünnepeltek. Jól éreztem magam közöttük, mert nagyon kedvesek voltak, és mert éreztem, hogy bennem „a Szellemet” tisztelik, ahogy csak a franciák és magyarok (és néha a németek is) tisztelik a betű emberét.

Rina megérkezett, boldog vagyok vele, és itt szeretnék maradni vele (Princeton-ra úgy gondolok, mint egy cauchemarra).²⁶ Maga, drágám, most Novarában érzi azt, amit én egy évtizeden át Princetonban szenvedtem! Rossz rágondolni...

²⁵ Feleségével, Rina Bartoluccival.

²⁶ Rémalomra.

A Michelangelo-könyvem valószínűleg áprilisban–májusban megjelenik. Most olvasom a kéféket. A Bruegel-könyv is nyomdában van.²⁷

Hallottam, hogy a lausanne-i egyetemen a Művészettörténelem Tanszéke üres, és keresnek oda valakit. Én szívesen elmennék oda (közel van Itáliához és Párizshoz); sajnos nem ismerek senkit az ottani egyetemen.

A minap egy Diner alkalmából bemutattak Mlle Adorjánnak, aki azt mondotta, hogy a Maga közeli rokona. Beszélgettem vele Magáról. Mikor látom? Szeretném már megölelni. Mindhalálig

Carlója

7.

[1951.] szept. 25.

St. Margherita Ligure

Édes Erzsébetem,

Ezzel a levéllel vártam, amíg egyedül maradok és beszámolhatok Magának az ügyről. Utam utolsó állomásához értem – holnap ismét Franciaországban leszek –, és mielőtt elhagyom Itáliát, belső szükség számomra, hogy felkeressem soraimmal *Magát, legjobb Barátomat*, akinél az út első hetét töltöttem el: *a valenzai paradicsomban*.

Röviden ez történt: a leány szept. 9-én reggel 6-kor beállított a római szállodába. Párizsból jött, francia illatokkal, francia bájjal. A római ég kegyes volt: derűs, áttetsző kékjével fogadta. Isteni napok következtek. Nincs nagyobb élvezet, mint együtt nézni a múlt emlékeit egy ilyen szenzibilis, ilyen művelt és okos nővel, aki azonkívül még szép is és szellemes. (Mennyire szeretném Magával megnézni Rómát!) A Via Appián, a Gianicolo rózsás naplementéjében, az Aventinus párás reggeli levegőjében egynek éreztem magam vele; dallamos, trillás kacagása felüdített. Nagy kísértés volt. De „erős” voltam: megfogadtam a Maga tanácsát, Drágám, amelyről tudom, hogy az egyetlen jó tanács volt az adott körülmények között. Megmagyaráztam neki, hogy mekkora lemondás számomra, de hogy művemnek tartozom ezzel az áldozattal. Amíg a „Michelangelo” nincs befejezve, „rabszolga” vagyok. Erre zokogni kezdett; gyönyörűen sírt, ősei által kiformált, stilizált formában, de én a Maga szavaira gondoltam, és nem lágyultam el többé – ez nem volt könnyű. Rómából, két nappal öelötte, Firenzébe utaztam; de az Arno partján még egyszer láttam, együtt voltunk a Monte S. Miniátón, és ismét egy gyönyörű napot kaptunk ajándékba a sorstól. Újra beszélgettünk, de én már hajlíthatatlan maradtam. Erre azt mondta: „Vous avez le goût de l’ephémère!”²⁸ Csak ez alkalommal, Firenzében kaptam kézhez aug. 7 és 11-ről keltezett valenzai leveleit! A Berchier elfelejtette elküldeni Rómába. Köszönöm, Drága, e kedves, meleg leveleket; még egészen a valenzai boldog napok emlékét idézik. Rómában felkerestem Istvánt, és háromszor telefonáltam neki; sajnos nem jött el a Sixtinába, pedig meghagytam a „message”-t, hogy ott várom. Bonneréknél egyszer vacsorára voltam hivatalos, és egyszer meghívtam a hölgyet a Sixtinába. Finom, jó emberek, úgy hallom, hogy Bonner az új nemzetközi Archeológiai Intézet amerikai delegátusa. Mint ilyen, nagy befolyása lesz a Művészettörténeti Könyvtár reorganizálására (az egykori német Hertzianna). Mondja meg neki alkalomadtán, mennyire szeretnék Rómában vagy Párizsban él-

²⁷ THE DRAWINGS OF P. BRUEGEL THE ELDER. Rascher, London–New York–Basel, 1952.

²⁸ Maga szereti a mulékony dolgokat.

ni, milyen távol van Princeton azoktól a műemlékektől, amelyekről én dolgozom. Kerényi is Rómában volt, de nagyon kiábrándultam belőle; tényleg „stancizli cukorka”, nem igazán nagy ember, sőt... de erről majd máskor.²⁹

Érdekelne, hogy a Kollár-ügy hogyan intéződött; remélem, hogy jó eredménnyel. Amerikában ismét foglalkozni fogok a könyve kiadása ügyével. Egy ilyen szép könyvet okvetlenül ki *kell* adni.

Párizsi címem: American Express Co., 11 rue Scribe. Valószínűleg novemberig ott maradok. Nagyon kérem, Drágám, hogy írjon oda. Végtelenül nehéz szívvel hagyom el Európát...

Kedves Férjém melegen üdvözlöm, Magát pedig hálás szeretettel

öleli
Károly

8.

Princeton, N. Y.
293 Nassau Street
20. XI. 51.

Erzsébetem:

Íme, három hete, hogy megérkeztem ide, ahol egykor tíz hosszú és nehéz évet éltem. Az ember akaratlanul és tudat alatt is valahogy megszereti azokat a helyeket, ahol soká élt, és ahol élve nem volt könnyű. Így jártam én is Pr.-nal: jó érzés viszontlátni rusztikus előkelőségét, jól tartott utcáit, szép fáit, és még a neogótikus stílusú épületek sem irritáltak, mint egykor... az ember sok mindent megszok. Tényleg boldogító volt Rinát viszontlátni és a lakást (a home-ot), telve múltam emlékeivel, könyvekkel, bútorokkal, képekkel, amelyekhez személyes közöm van. (Rina teljesen rendbe szedte a lakást; alig láthatók a nyomai annak a házaspárnak, amelyik két esztendő alatt barbáruul bánt holmijainkkal...) És mindjárt nekiültem a munkának; egyelőre még nem megy oly jól, ahogy szeretném, még fáradt és fásult vagyok. De remélem, pár nap múlva formában leszek, és átdolgozom a telet: be *kell* fejezнем a IV. kötetet.³⁰ Ennek a célnak mindent alárendelek. Ez sürgős tennivaló.

Pillanatnyilag bizonytalan napokat élek: még nem tudom, mi lesz velem. Várom a választ, hogy megújítják-e a Fellowshipet. Azt hiszem azonban, hogy ettől sem szabad függővé tennem közvetlen jövőmet: a munkámat nem szabad megszakítanom, a kötetet be *kell* fejezнем, akár így lesz, akár úgy. Ehhez kérem Múzsámtól az erőt: a lelki és fizikai erőt.

A francia és olasz kiadásoknak nagy a sikerük, és ennek örülök.

Embert egyelőre nem sokat láttam, de holnap N. Y.-ban találkozom van Bárány Magdival, és vele Magáról fogok beszélni.

Párizsban, elutazásom előtt, befejeztem egy komolyabb tanulmányt a *Giocondáról*; azt hiszem, hogy jó lett! Majd ha megjelent, elküldöm.³¹

²⁹ Tolnay és Kerényi Károly korábban nagyon szoros barátsága és gyümölcsöző szakmai együttműködése ekkorra végképp fellazul. A folyamatot tükrözi Füleppel folytatott levelezésük. (Vö. FÜLEP LAJOS LEVELEZÉSE V. 1945–1950. Szerkesztette F. Csanak Dóra. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 2001.)

³⁰ THE TOMB OF JULIUS II. PUP, New York, 1954.

³¹ REMARQUES SUR LA GIOCONDE. *Revue des Arts*, 1952, magyarul MEGJEGYZÉSEK A MONA LISÁHOZ. Fordította Réz Pál. In: Tolnay Károly: TEREMTŐ GÉNIUSZOK. VAN EYCKTŐL CÉZANNE-IG. Gondolat, 1987. 56–62.

Írjon, kérem, magáról, életéről, egészségéről, terveiről (irodalmi terveiről is) és közös barátainkról: Zoltánról, Márairól, Daisyről.

Isten áldja. Öleli

Carlója

Melegen üdvözlöm urát.
Sarlayval találkozom időnként.

9.

[1953. március]

Drága Erzsébetem:

Tegnap befejeztem Márai regényét; gyönyörű könyv.³² Nyelve nemes veretű, tele poézissel; szerkezete klasszikusan zárt és mégis gazdag. Eszményi, fennkölt stílusa, finom iróniája következtében mégis közel van hozzánk. De legjobban élveztem talán, amikor a kothurnusos klasszikus chitonban járó alakokat leleplezi az író: és Kalypsóban (aki Magára emlékeztet), Kirkében, Penelopében az *Örök Nő* szenvedélyeit, féltékenységeit stb. megmutatja nekünk Márai.

Márai tehetségét sohasem vontam kétségbe; de ettől *függetlenül* fenntartom azt a véleményemet, amelyet Perczel Sziszinek megírtam. Nem rokonszenves nekem az, ahogy ő most beszél; szégyellem magam őérette. Oui, il a perdu le Nord – hélas!³³ Kanadában megnyitottam egy francia kiállítást: XVII. és XVIII. sz.-beli festményekkel (csupa nagy mestertől); a siker megvolt. Előadásom is volt ott. Már megírtam tán, hogy vol. IV. nyomdában van, és hogy most írom vol. V-öt, amit európai utam előtt, nagyjából, remélem, befejezek.³⁴ Júniusban szeretnék ismét hajóra szállani (a jegyem még nincs meg sajnos; az idén különösen nehéz júniusban helyet kapni).

Milyen szép lehet most Róma! Itt esik az eső; de még ha süt is a nap, nem érzem a tavasz illatát. De nem panaszkodom: a munka szempontjából jó itt lenni most.

Októberben még Valenzában lesz, drágám? Mert akkor biztosan arrafelé vezet az utam! Mikorra tervezi az amerikai útját? Október legvégén én is itt leszek megint.

A „Látóhatár” és a „Corvina”³⁵ öröm mindannyiunk számára, akiket érdekel a magyar szellemi élet sorsa.

Én kb. június közepéig itt vagyok, azután címem: The American Express Co., 11 rue Scribe, Paris.

Sikeréhez melegen gratulálok és forrón ölelem

Carlo

Baráti és meleg üdvözléssel a családjának.

Kérem, írjon még ide, ha lehet. Merci!

³² BÉKE ITHAKÁBAN. London, 1952.

³³ Igen, megzavarodott, sajna!

³⁴ THE FINAL PERIOD. PUP, New York, 1960.

³⁵ A magyar emigráció folyóiratai.

10.

[1953.] ápr. 2.

Drága Erzsébetem:

Most érkezett meg levele, és sietek a válasszal, mert látom, hogy félreértett. Márai *könyve* az én nézetem szerint is remekmű: világirodalmi szempontból is csúcsteljesítmény. Ezt, ha jól emlékszem, megírtam utolsó levelemben Magának (más szavakkal). A legnagyobb gyönyörűséggel olvastam ezt a nyelvben költői, tartalomban mély művet; fennkölt iróniáját, nagyszerű asszonyismeretét, mély bölcsességét egyaránt csodáltam.

Viszont nem követhetem Márait abban, amit ő első – és eddig egyetlen – New York-i találkozásunk alkalmával *mondott* nekem, és én az utóbbiról írtam Perczel Sziszinek, és kritikám kizárólag arra vonatkozott. Márai apodiktikus hangon kijelentette, hogy európaiakkal nem kíván találkozni, és legfőképp magyarokat nem akar látni. A felhókarcolók – a maguk nemében – ugyanolyan szépek, mint a katedrálisok, szerinte. Az aznapi újságok közölték, hogy egy „sixteentausend dollar a year man” (sic!) (hivatalnok) kiugrott egy ablakon, és Márai szerint „igen találó” ez a kifejezés arra az emberre. És amikor én azt válaszoltam, hogy talán mégis helyesebb volt az a világ, amelyben pl. egy Petrovics Eleket nagyra becsültek, annak ellenére, hogy csak mondjuk 2000 pengő fizetése volt – Márai válasza ez volt: „Petrovics nyilván annyit ért csak.” De nem folytatom... Körülbelül másfél órán keresztül hasonló dolgokat mondott – ő, aki alig pár évvel ezelőtt oly kitűnően tudta megkülönböztetni az *igazi*, szellemi értékeket anyagi megbecsülésüktől! Ezért mondom: „il a perdu le Nord”. De bízom benne, hogy ezeket a nézeteket hamarosan revideálni fogja (talán bluff is van benne, hogy most egyszerre így beszél?), és akkor én leszek az elsők között, aki el fogja felejteni e kissé kínos kávéházi dialógust a mindenható Mammonról és Márai behódolását.

Ha minden jól megy, június második felében Párizsban leszek (*The American Express*, 11 rue Scribe), és október 22-én visszajövök Princetonba. Okvetlenül látni szeretném magát Párizsban, ha lehetséges, Valenzában is; *vágyódom* maga után, és mindent megteszek majd, hogy jól kibeszéljük magunkat. Cikkemet Piero della Francescáról befejeztem,³⁶ és Michelangelo V-ön dolgozom. Szeressen, mint ahogy én szeretem magát, és írjon, kérem. A drága Kármán Tódor itt volt pár napra. Melegen üdvözlöm urát.

³⁶ LA RÉSURRECTION DU CHRIST DE PIERO DELLA FRANCESCA. *Corvina*, 1953, *Gazette des Beaux-Arts*, 1954.